

УДК 340.15:340.11

Д. А. Шигаль,
канд. юрид. наук, доцент
Національний університет
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»,
м. Харків

ТЕОРІЯ ІСТОРИКО-ПРАВОВОГО ПОРІВНЯЛЬНОГО МЕТОДУ

У даній статті досліджується теорія історико-правового порівняльного методу як нового засобу спеціально-наукового пізнання. Визначається місце теорії у структурі будь-якого методу, аналізується зміст основної проблеми, на вирішення якої спрямовано історико-правовий порівняльний метод. Розглядаються історичний, правовий і порівняльний підходи, що визначають напрямок реалізації головного завдання в теорії історико-правового порівняльного методу. Указуються принципи, що лежать в основі кожного підходу.

Ключові слова: історико-правовий порівняльний метод, теорія історико-правового порівняльного методу, історико-правова компаративістика, історико-правова наука, історичний підхід, правовий підхід, порівняльний підхід.

Наука історії держави і права, знаходячись на перетині предметних сфер історичної і правової науки, набуває значної специфіки, яка виявляється передусім у її методології. Спеціально-наукові історичні і правові методи, зазнаючи в історико-правовій науці перехресного взаємовпливу, породжують нові, досить цікаві засоби наукового пізнання історико-правової матерії. Унаслідок тривалої відсутності належної уваги до методологічних проблем науки історії держави і права її спеціально-наукові методи, породжені в результаті інтегративної комбінації «історичного» і «правового», й

донині залишаються малодослідженими, а їх роль і значення в ході проведення історико-правових досліджень ще не до кінця з'ясовані. Одним з таких методів, який останнім часом здобуває все більшого поширення в наукових працях з історії держави і права, є історико-правовий порівняльний метод, у підґрунті якого лежать порівняльно-історичний і порівняльно-правовий методи спеціально-наукового пізнання. Будучи досить ефективним засобом вирішення низки важливих завдань, що виникають під час історико-правового дослідження, історико-правовий порівняльний метод разом із тим фактично є

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

«*tabula rasa*» в методології науки історії держави і права, а тому потребує свого поглибленого розроблення.

Актуальність даної наукової публікації полягає в тому, що в умовах нерозробленості методології вітчизняної історико-правової науки ми повертаємо увагу до такого важливого питання, як забезпеченість цієї науки власним спеціально-науковим методологічним інструментарієм. Мета статті зумовлена прагненням її автора розробити теорію історико-правового порівняльного методу як один з важливих елементів його структури. Наукова новизна публікації виражається в тому, що вперше у вітчизняній історико-правовій науці головні аспекти теорії історико-правового порівняльного методу як спеціально-наукового засобу пізнання отримують всебічне й детальне опрацювання.

Обов'язково слід відзначити тих вчених-істориків і правознавців, – які у своїх наукових працях вивчали методологію порівняльно-історичних і порівняльно-правових досліджень. До найбільш яскравих представників цього напрямку в науці, можна віднес-

ти таких дореволюційних, радянських і сучасних науковців, як В. І. Бартон [3], Х. Бехруз [4], О. В. Бочаров [5], М. А. Дамірлі [6, 7], В. В. Іванов [8], Д. А. Керимов [9], М. М. Ковалевський [10], І. Д. Ковальченко [11], Х. Кьотц [27], Л. А. Луць [12], М. М. Масленников [13], Б. Г. Могильницький [14], О. В. Петришин [16], С. П. Погребняк [16], А. Х. Саїдов [17], В. І. Синайський [18], І. М. Ситар [19], О. Л. Чорнобай [19], О. Ф. Скакун [20, 21], В. М. Сирих [22], А. А. Тіллі [24], М. М. Файзієв [26], К. Цвайгерт [27], Г. В. Швеков [24] та ін. Разом з тим, незважаючи на значну кількість наукових публікацій і монографій з питань методології порівняльних досліджень, структура історико-правового порівняльного методу й донині залишається маловивченою.

Провідними структурними елементами наукового методу виступають його теорія, методика й техніка дослідження. Усі вони тісно пов'язані між собою й виступають у своїй діалектичній єдності. При цьому ядром, серцевиною методу є саме його теорія, навколо якої формується вже відповідна методика й техніка дослідження.

Рис. 1. Структура наукового методу

Показово, що в дослідницькій практиці формування нового методу може відбуватися не лише по такій лінії, як проблема – теорія – методика – техніка. Досить часто розроблення наукового методу розпочиналося з використання нових технічних засобів дослідження, які врешті-решт й обумовлювали постановку питання про виділення нового засобу наукового пізнання з відповідною внутрішньою структурою.

У цілому ж теорію наукового методу слід розглядати у 2-х аспектах – як центральний елемент внутрішньої структури методу і як філософсько-методологічне

вчення про метод взагалі. У даній статті розглядатиметься переважно перший аспект. Відзначимо також, що серед усього розмаїття поглядів на теорію наукового методу найбільш вираженою і обґрунтованою щодо змісту й основних складників теорії методу, на нашу думку, є позиція І. Д. Ковальченка, представлена у його фундаментальній праці «Методи історичного дослідження» [11, с. 39-45]. Так, згідно з його концепцією теорія методу включає й органічно поєднує такі елементи, як (а) постановка проблеми, яку слід вирішити за допомогою нового засобу наукового пізнання; (б) основний науко-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

вий підхід, що лежить у підґрунті нового методу, і (в) принципи, присутні відповідному науковому підходу, що зумовлюють форму цього методу. Відзначимо, що не всі дослідники поділяють таку точку зору на структуру теорії наукового методу, виносячи за її межі постановку проблеми й науковий підхід. Вважаємо це невірним, оскільки метод без відповідної концептуальної визначеності є не більше як сукупність способів і прийомів дослідження, практично нічим між собою не пов'язаних.

Що стосується історико-правового порівняльного методу, основною проблемою, на вирішення якої спрямовано цей засіб пізнання, є отримання нового знання за допомогою проведення порівнянь історико-правових джерел. Звичайно, гносеологічні можливості історико-правового порівняльного методу цим не вичерпуються, однак у контексті даної наукової публікації важливе інше – відповідь на запитання, які умови вміщує основна проблема теорії цього засобу наукового пізнання? Як видно, для отримання нового знання потрібні 3 складники: (а) порівняння (у низці випадків також і аналогія), які є стандартною загальнонауковою логічною операцією; (б) порівняння повинні характеризуватися своєю ретроспективністю, тобто бути історичними; (в) порівнюва-

тися повинна правова матерія. Лише поєднання цих 3-х умов становить зміст головної проблеми теорії історико-правового порівняльного методу й висуває відповідні вимоги до основних підходів і принципів її вирішення.

Відсутність будь-якої з вищевказаних умов у постановці проблеми, на вирішення якої спрямовано історико-правове порівняльне дослідження, не тільки унеможлиблює отримання достовірних висновків, а й робить неможливим застосування в ході наукової роботи історико-правового порівняльного методу. Так, брак «історичного» у порівняльному дослідженні, дозволяє обмежитися порівняльно-правовим методом як центральним елементом усього застосовуваного методологічного арсеналу, а брак «правового» дає можливість з легкістю обійтися порівняльно-історичним методом. Тільки інтегративне поєднання «історичного» і «правового» в порівняннях з необхідністю ставить питання про застосування іншого – історико-правового засобу спеціально-наукового пізнання, оскільки для дослідження історико-правової матерії гносеологічного потенціалу як порівняльно-історичного, так і порівняльно-правового методів уже не вистачає.

Постановка проблеми вимагає пошуків шляхів її вирішення,

якими є підходи, що визначають головний напрямок реалізації поставленого дослідницького завдання. У сучасній науці в результаті узагальнення науково-дослідницької практики сформувалося чимало загальнонаукових підходів – як традиційних, які є вже давно відомими, так і нових, вироблених відносно нещодавно. До традиційних підходів можна віднести логічний та історичний, абстрактний і конкретний, аналітичний і синтетичний, індуктивний і дедуктивний, генетичний, типологічний, порівняльний та ін. До числа нових загальнонаукових підходів входять системний, структурний, функціональний, інформаційний, модельний та ін. Важливо розуміти, що, незважаючи на тісний взаємозв'язок будь-якого методу майже з більшістю загальнонаукових підходів, у його підґрунті має лежати виключно провідний підхід у вирішенні головної проблеми. При цьому, якщо метод є інтегративним за своєю сутністю, тобто утвореним на підставі декількох загальнонаукових або спеціально-наукових засобів пізнання, в його основі також будуть лежати декілька провідних підходів, що намічають стратегію розв'язання порушеної проблеми. Наприклад, ключовим у вирішенні основної проблеми в теорії загальнонаукового порівняльного методу буде порівняльний під-

хід, а для такої його спеціально-наукової модифікації, як порівняльно-історичний метод, підходів до розв'язання головної проблеми вже буде 2 – порівняльний та історичний.

Таким чином, коли ми вивчаємо підходи, що окреслюють головний напрямок вирішення центральної проблеми в історико-правовому порівняльному дослідженні, слід мати на увазі, що комбінація порівняльно-історичного й порівняльно-правового методів обумовлює й комбінацію відповідних ключових підходів. Отже, провідними напрямками реалізації головного завдання в теорії історико-правового порівняльного методу будуть 3 – історичний, правовий і порівняльний.

Історичний підхід виявляється у спрямованості наукового пізнання із сучасності в минуле, що зумовлює його ретроспективний характер. Відповідно, такі категорії, як час і простір, в історичному контексті набувають своєї специфіки, яка перш за все знаходить свій прояв у тому, що соціально-історичний час стає асиметричним, незворотнім й завжди спрямованим від минулого в майбутнє, а історичний простір у більшості випадків не співпадає з географічним. Крім того, історичне пізнання є опосередкованим унаслідок віддаленості дослідника від історичного об'єкта

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

або досліджуваного явища, а тому позбавляє його безпосереднього контакту з фактами минулого. Звичайно, ретроспективність історичного підходу висуває особливі вимоги до роботи з історичними джерелами, які стають не лише засобами пізнання, а й його об'єктами.

Незважаючи на очевидні складнощі, що виникають при застосуванні історичного підходу, він має декілька важливих переваг. По-перше, при вивченні будь-якого державно-правового явища дослідник має справу не лише з його «теперішнім у минулому», а й з минулим і майбутнім. Це дає можливість у процесі дослідження розглянути будь-який державно-правовий об'єкт у його як історичній ретроспективі, так і перспективі, а також з'ясувати всі його сторони і внутрішні зв'язки не лише у синхронічному, а й діахронічному аспектах. Крім того, дослідження будь-якого державно-правового процесу в історичному контексті дає підстави для побудови моделі, що імітуватиме його подальший розвиток. Результати цієї імітації внаслідок їх співвідношення з реальним підсумком розвитку можуть стати підґрунтям для вдосконалення моделей. Усе це сприятиме розробці якісних методів прогнозування наступного етапу державно-правової еволюції сучасних країн.

Ще однією важливою рисою історичного підходу є його реконструктивний характер, що прямо зумовлений неможливістю безпосереднього почуттєвого сприйняття минулого. Звідси – потреба відновлення у свідомості історика необхідних елементів минулого на підставі даних історичних джерел. Реконструктивність в історичному пізнанні пояснюється дворівневою суб'єктивізацією історичного знання, в якій перший рівень має місце при відображенні історичної дійсності творцями історичних джерел, а другий – при сприйнятті цієї дійсності істориком через вивчення історичних джерел [11, с. 110-118].

Що ж до правового підходу, то він обумовлений існуванням права як специфічного явища суспільного життя. У правовій науці існує чимало дефініцій терміна «право», однак «будь-яке визначення права є неповним, відносним, оскільки не може охопити всього різноманіття різних його властивостей, рис, характеристик, зв'язків» [23, с. 137]. Виходячи із цього для компаративіста-правознавця актуальним є виокремлення тієї ознаки права, яка була б визначальною в порівняльно-правовому дослідженні й наповнювала конкретним змістом саме правовий підхід. Думаємо, що такою ознакою права виступає його нормативність, яка

зумовлює його існування як системи юридичних норм, що офіційно визнаються державою і формально визначені, тобто функціонують у певному матеріалістичному вигляді.

Саме нормативність права в порівняльно-правовому дослідженні вимагає від дослідника вміння за допомогою формально-логічних, граматичних та інших засобів тлумачити норми права і правильно розуміти їх зміст. Результати трактування права, якщо вони були отримані без порушення основних вимог граматичного, логічного, систематичного, історико-політичного і спеціально-юридичного способів тлумачення, служать підвалинами для проведення порівняльного аналізу. Отже, правовий підхід у порівняльно-правових дослідженнях означає перш за все процедуру інтерпретації правового джерела, що виражається в сукупності прийомів і засобів, якими має володіти компаративіст, і які дозволяють усвідомити реальний смисл і зміст норми права й (або) нормативно-правового акта.

Сутністю порівняльного підходу в історико-правовому порівняльному дослідженні є співставлення між собою 2-х або більше порівнюваних об'єктів за певними критеріями з метою отримання інформації про їх подібність або про ступінь їх схожості чи від-

мінності. В основі порівняльного підходу лежить логічна операція порівняння. У низці випадків цей підхід допускає проведення аналогій. При цьому коло відомих ознак об'єкта або явища, з яким проводиться співставлення, повинне бути ширше, ніж у досліджуваного об'єкта. Крім того, проведення аналогій передбачає отримання висновків, імовірних за ступенем достовірності.

Таким чином, історико-правовий характер порівняльних досліджень виявляється у відповідних підходах і вимагає від дослідника високого професіоналізму, в якому знання суто історичної спрямованості повинні гармонійно поєднуватися зі знанням теорії права [25]. Ігнорування або нехтування в ході компаративного дослідження з історії держави і права будь-яким з 3-х названих підходів, що лежать у підґрунті теорії історико-правового порівняльного методу, неминуче призведе до недооцінки певних чинників, не дозволить виявити необхідні закономірності і провести якісний аналіз.

Підхід, визначаючи головний шлях вирішення центральної проблеми в теорії методу, окреслює сам метод лише в найзагальніших рисах. Конкретизують зміст методу принципи, властиві відповідному підходу. За своїм функціональним місцем у теорії методу принципи є гносеологіч-

но-методологічним засобом реалізації певного підходу. Як основоположні засади вирішення тієї чи іншої проблеми, вони містять низку вимог, що мають нормативно-регулятивний характер. Дотримання останніх – неодмінна умова успішного застосування відповідного методу.

Стосовно теорії історико-правового порівняльного методу, принципи, що лежать в основі реалізації його гносеологічного потенціалу, доцільно розглядати окремо щодо кожного з 3-х названих підходів вирішення головної проблеми цього засобу наукового пізнання. Так, порівняльний підхід може бути реалізований за принципами порівнюваності державно-правових явищ, поліваріантності (широкого вибору) критеріїв порівняння, аналогії, типологізації тощо. Історичний може отримувати свою реалізацію через принципи генетичного розгляду державно-правових явищ, всебічного вивчення історичних джерел, моделювання державно-правових процесів і явищ та ін. Правовий підхід конкретизуватиметься через при-

нципи всебічного тлумачення історико-правових джерел, використання різних способів інтерпретації історико-правових документів, урахування соціально-економічних, ідеологічних і політичних чинників прийняття історико-правових актів тощо.

Таким чином, теорія історико-правового порівняльного методу, обґрунтовуючи постановку проблеми, основні шляхи її вирішення і принципи нормативні умови, визначає об'єктивну природу цього засобу наукового пізнання, що виявляється у відповідній методиці й техніці історико-правового компаративного дослідження. При цьому внаслідок діалектичного взаємозв'язку між теорією й методом розвиток історико-правової компаративістики неминуче спричинятиме поступове поглиблення й удосконалення теоретичних засад історико-правового порівняльного методу. Тож, все сказане зумовлює відкритість дискусії щодо теорії історико-правового порівняльного методу й ставить питання про необхідність її подальшого розвитку.

Список літератури: 1. Алексеев А. Н. Логические методы исследования / А. Н. Алексеев // Исследование систем управления: учеб. курс. [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: http://e-college.ru/xbooks/xbook192/book/index/index.html?go=part-009*page.htm. 2. Андреев И. Д. О методах научного познания: моногр. / И. Д. Андреев. – М.: Наука, 1964. – 184 с. 3. Бартон В. И. Сравнение как средство познания: моногр. / В. И. Бартон. – Минск: Изд-во БГУ, 1978. – 128 с. 4. Бехруз Х. Порівняльне правознавство: підруч. / Х. Бехруз. – О.: Фенікс, 2009. – 464 с. 5. Бочаров А. В. Алгоритмы использования основных научных методов в конкретно-историческом исследовании: учеб. пособие / А. В. Бочаров. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 2007. – 138 с. 6. Дамирли М. А. Специфика историко-правового познания и новый облик историко-правовой науки / М. А. Дамирли // Актуал. пробл. політики: сб. ст. – Вип. 16. – О.: Юрид.

літ., 2003. – С. 416-424. 7. *Дамірлі М. А.* Предметна сфера історико-правового пізнання: традиції й оновлення (епістемологічний аналіз): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. д-ра. юрид. наук / М. А. Дамірлі. – Х., 2005. – 40 с. 8. *Іванов В. В.* К вопросу о содержании и развитии сравнительно-исторического метода / В. В. Иванов // *Методологические и историографические вопросы исторической науки: сб. ст. / отв. ред. А. И. Данилов.* – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1967. – Вып. 5. – С. 15-29. 9. *Керимов Д. А.* *Методология права: Предмет, функции, проблемы философии права: моногр.* – [6-е изд.] / Д. А. Керимов. – М.: Изд-во СГУ, 2011. – 521 с. 10. *Ковалевский М. М.* Историко-сравнительный метод в юриспруденции и приёмы изучения истории права / М. М. Ковалевский // *Порівняльне правознавство: Антологія української компаративістики XIX–XX століть / за ред. О. В. Кресіна.* – К.: ІДП НАНУ, Логос, 2008. – Серія наук. видань «Енциклопедія порівняльного правознавства». – Вип. 5. – С. 112-127. 11. *Ковальченко И. Д.* *Методы исторического исследования.* – [2-е изд., доп.] / И. Д. Ковальченко. – М.: Наука, 2003. – 486 с. 12. *Луць Л. А.* Теорія порівняльно-правового методу. Методи та засоби порівняльно-правового дослідження / Л. А. Луць // *Держава і право. Юрид. і політ. науки.* – К.: ІДП НАНУ, 2006. – Вип. 31. – С. 489-496. 13. *Масленников М. М.* *Методологическое значение сравнения в научном познании / М. М. Масленников.* – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1968. – 58 с. 14. *Могильницкий Б. Г.* *Введение в методологию истории: учеб. пособ. [для студ. вузов, обучающихся по спец. «История»] / Б. Г. Могильницкий.* – М.: Высш. шк., 1989. – 175 с. 15. *Нерсесянц В. С.* *Сравнительное правоведение в системе юриспруденции / В. С. Нерсесянц // Гос-во и право.* – 2001. – № 6. – С. 5-15. 16. *Порівняльне правознавство: підруч. [для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов, І. О. Биля-Сабашадаш та ін.; за заг. ред. О. В. Петришина.* – Х.: Право, 2011. – 272 с. 17. *Саидов А. Х.* *Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности): учебник / А. Х. Саидов; под ред. В. А. Туманова.* – М.: Юристъ, 2000. – 448 с. 18. *Синайский В. И.* *Техника юридической методологии в связи с общим учением о методологии / В. И. Синайский.* [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.russkije.lv/ru/pub/read/tehnika-yuridicheskoi-metodologii/> 19. *Ситар І. М.* *Методологічні основи порівняльного правознавства: навч.-метод. посіб. / І. М. Ситар, О. Л. Чорнобай.* – Л.: ЛьвДУВС, 2009. – 72 с. 20. *Скаун О. Ф.* *Принцип единства логического и исторического методов в сравнительном правоведении: открытая лекция / О. Ф. Скаун.* – Киев; Симферополь: ИГП НАНУ; Логос, 2007. – Вып. 5. – 31 с. 21. *Скаун О. Ф.* *О терминопонятиях «типология», «типологизация», «тип» в сравнительном правоведении / О. Ф. Скаун // Учен. зап. Таврич. нац. ун-та; серия «Юрид. науки».* – 2007. – Том 20 (59). – № 2. – С. 101-104. 22. *Сырых В. М.* *Метод правовой науки: Основные элементы, структура: моногр. / В. М. Сырых.* – М.: Юрид. лит., 1980. – 176 с. 23. *Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько.* – М.: Юристъ, 1997. – 672 с. 24. *Тилле А. А.* *Сравнительный метод в юридических дисциплинах.* – [Изд. 2-е, доп. и испр.]: моногр. / А. А. Тиле, Г. В. Швеков. – М.: Высш. шк., 1978. – 199 с. 25. *Ткаченко С. В.* *Рецепция римского права: вопросы теории и истории: дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук / Ткаченко Сергей Витальевич.* – М., 2006 [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.allpravo.ru/library/doc108p0/instrum6674/item6677.html> 26. *Файзиев М. М.* *Советское сравнительное правоведение в условиях федерации / М. М. Файзиев.* – Ташкент: Изд-во ФАН Узбек. ССР, 1986. – 124 с. 27. *Цвайгерт К.* *Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права.* – [в 2-х т. – Т. 1: Основы] / К. Цвайгерт, Х. Кетц; пер. с нем. – М.: Междунар. отношения, 2000. – 480 с.

ТЕОРИЯ ИСТОРИКО-ПРАВОВОГО СРАВНИТЕЛЬНОГО МЕТОДА

Шигаль Д. А.

В данной статье исследуется теория историко-правового сравнительного метода как нового способа специально-научного познания. Определяется место теории в структуре любого метода. Анализируется содержание основной проблемы, на разрешение которой нацелен историко-правовой сравнительный метод. Рассматриваются исторический, правовой и сравнительный подходы, определяющие направление реализации основной задачи в теории историко-правового сравнительного метода. Указываются принципы, лежащие в основе каждого подхода.

Ключевые слова: историко-правовой сравнительный метод, теория истори-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

ко-правового сравнительного метода, историко-правовая компаративистика, историко-правовая наука, исторический подход, правовой подход, сравнительный подход.

THEORY OF A HISTORICAL AND LEGAL COMPARATIVE METHOD

Shygal D. A.

The theory of a historical and legal comparative method as a new way of special and scientific knowledge is investigated in this article. The theory place in the method structure is defined. The historical and legal comparative method is aimed at solving the main problem which content is analyzed. Historical, legal and comparative approaches which define the direction of realization of the main task in the theory of a historical and legal comparative method are considered. The principles underlying each approach are specified.

Key words: historical and legal comparative method; theory of a historical and legal comparative method; historical and legal comparativistic; historical and legal science; historical approach; legal approach; comparative approach.

Надійшла до редакції 30.09.2013 р.

УДК 338.434:94 (470+571) «18»

Д. А. Селіхов,

канд. юрид. наук, доцент

Полтавського юридичного інституту

Національного університету

«Юридична академія України імені

Ярослава Мудрого»,

м. Полтава

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ КРЕДИТ У СИСТЕМІ ЗЕМСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ (НА ПРИКЛАДІ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.)

Проаналізовані види сільськогосподарського кредиту в системі земського самоврядування, який існував у Полтавській губернії кінця ХІХ – початку ХХ ст. у грошовій і товарній формах. Розкриті найважливіші напрямки взаємодії державних органів, земського самоврядування й кооперативних організацій у кредитуванні безпосередніх товаровиробників продукції рослинництва і тваринництва, а також у поліпшенні якості сільськогосподарських угідь.

Ключові слова: кредит, сільське господарство, земство, меліорація, прокатні пункти, товаровиробники.

Загальновідомим є факт, що в сучасній Україні місцеве само-

врядування ще не повною мірою задовольняє різноманітні потре-